

Bonden og »De andre«

Af Laust Kristensen

De lærdes syn på bonden

Ligesom Agerdyrkningen var den første af alle Konster, saa vare og de agerdyrkende Stammer stedse de første i Cultur, men de sidste til at gjøre betydelige Fremskridt deri; thi de vare tillige de første i *slaveriet*(udh. her), og dette gik ganske naturligt til; thi da denne uskyldige Næringsvei udfordrede mange arbejdende Hænder og Uligheden baade i physiske og moralske Kræfter tidligt frembragte Stændernes Ulighed, maatte nødvendig den Leiende være den Leiende overlegen, og denne Underdanighed hos den sidste og denne Overlegenhed hos den første, som blev arvelig fra Fader til Søn og som blev saa meget mere despotisk, som disse Herrer selv ikkun stode paa et lavt Culturtrin, omdannede snart Agerdyrkeren til Slave, et begreb der blev ligesaa identisk med Navnet Bonde, som forud Syndere med Toldere.«¹

Sådan skrev præsten og filosofen Joachim Junge (1760–1823) i sin meget bekendte bog om de sjællandske bønder omkring år 1800, og det er vist meget karakteristisk for tiden. Sådan var den almindelige opfattelse mere eller mindre blandt alle lærde,

---

Laust Kristensen, f. 1925. Sognepræst, cand. teol.

Udg. bl.a. »Jochum Anchersen, en vestfynsk bonde« (1972), »Tyveri og forholdsreglerne derimod i 19. årh.« (om hussøgning, 1974), »Opretelse af en skole i Husby 1712« (1976), alt i Fynske Årbøger. Af Eskel Sørensen: »Om Gelbjerg« (1975), »Landevey Vejvæsenet« (1974), samt »Fra de gamle Bylaug« (1975) udg. af Lokalhistorisk arkiv i Ejby. »Træk af skolevæsenets historie i Kvols sogn« i »Fra Viborg Amt« 1983. »Tårupgård« 52 s. (1979), »Tårup Skytteforening« 24 s. (1982), Kvols Kirke 26 s. (1981), Tårup kirke 52 s. (1988).

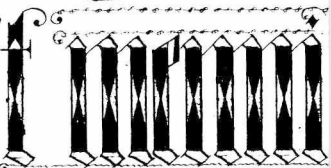
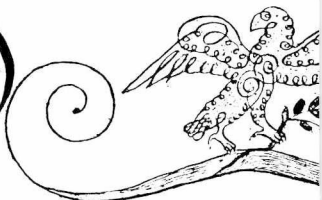
hvad enten de boede i byen eller på landet. Bonden var en slave og de andre var frie mænd.

Det er naturligt, at man næsten altid så forholdene ud fra de lærdes side, for det var dem, der kunne skrive, det var dem, der førte pennen. Bondens stemme hørte man sjældent og hans hånd var lammet, for han var ikke god til at skrive, hvis han overhovedet kunne, og han havde andre ting at tage vare på. Måske var foragten egentlig gensidig. Lige så meget som de lærde og byens borgere så ned på bonden, næsten lige så meget så bonden ned på dem igen. Det er dog ikke helt rigtigt, for bonden følte sig også underlegen i det forhold, men det forhindrer ikke, at han dybest set foragtede og mistænkte dem, for han vidste på en eller anden måde godt, at det var ham, der var rygraden i samfundet – det var ham, der gjorde arbejdet.

Vi finder ikke meget litteratur om denne sag, altså om forholdet mellem bonden og det øvrige samfund, set fra bondens side. Det er nok rigtigt, at de øvrige stænder foragtede bonden. Ved at læse Junges foran citerede bog får man mest indtryk af, at denne så lærde mand egentlig kun delvis fattede bonden og hans væsen og tilværelse. Han så noget, som han ikke rigtig kunne forstå, noget han syntes var lidt underligt og lidt sølle. Han foragtede vel ikke, men han så ned på bondens liv og færd. Han nåede aldrig ind bag ved. I det mindste synes han aldrig at have set, at bonden faktisk havde en selvstændig kultur, og da slet ikke en kultur, der havde nogen værdi.

Junge kan synes meget loyal, når han skildrer bondens liv og skikke, ja, undertiden kan han undre sig over, hvad bonden kan tåle både af mad og drikke, af kulde og væde og af uhen-sigtsmæssige klæder. »Ligesaa kontrasterende, som Bondens Levemaade er imod alle Sundheds-Regler, saa upassende er og hans klædedragt.«² Det skinner dog næsten hele tiden igennem, at han måler efter sin egen alen. På de sidste sider i bogen nærmest forbavses forfatteren over, at bonden ikke har sans for naturens skønhed, og at han ikke »...opflammes til gudelige Betragtninger, naar han saa ofte træder frem til saamange smilende Scener, hvor Naturen trindt omkring ham offerer sin skaber Røggelse paa tusinde Altare; men hvor langt anderledes forholder det sig ikke...«³

Bogen om »Den nordsjællandske Landalmue...« er et forsøg på at tage bonden alvorlig, men trods mange gode hensigter

DE LEVER EN

Sif uro haud go

Siger som en Siggje og Distaar

[Faint, illegible handwritten text in a cursive script, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

forbliver det en udvendig betragtning af bondens liv. Det ser næsten ud som to kulturer, der støder sammen. Det ligner lidt den forbavselse og forundring, men også nedladenhed, som man kan møde, når moderne vesterlændige har været i et u-land og set den måde, man der lever. Måske er der også visse lighedspunkter.

Når C.E.F.Reinhardt⁴ i 1866 kan sætte stavnsbåndets ophævelse som et nærmest jordskredsagtigt skel mellem bondens helvede før og hans himmerige efter, så er det mildest talt en overdrivelse, og virker på mange måder som et bymenneskes helt manglende forståelse og indsigt i forholdene.

»At opfriske dette Minde (Gjenopreisningsværkets forberedelse og gennemførelse) er nærværende Skrifs Hensigt. Ikke saaledes, at vi Skridt for Skridt ville følge Gangen i den udvikling, der forvandlede den oprindelig frie og stolte danske Bonde til en forkuet og forarmet Træl. Ikke saaledes, at vi ville fortælle den lange og sørgelige Lidelseshistorie om, hvorledes allerede i Middelalderen hans Kaar begyndte at forringes og siden gennem Århundredernes Løb bestandig forværredes, først under den gamle danske Adels, senere under de enevældige Kongers og deres nye halv eller heeltydske Hofadels Herredømme, eller om, hvorledes de enkelte ældre Forsøg paa at bryde Aaget enten mislykkedes eller kun førte til Lempelser og Lettelser, der bleve af forbigaaende Varighed. Her skal kun gives først et Billede af den danske Bondes Tryk og Fornedrelse for 100 Aar siden og dernæst en Beretning om hans Frigjørelse og Gjenopreising i Slutningen af forrige og tildeels Begyndelsen af dette Aarhundrede.⁵

Med dette formål skildrer Reinhardt så i første afsnit af bogen, hvor elendigt og usselt det hele var, indtil stavnsbåndets løsning, og hvor herligt alting blev efter den tid.

Så vidt jeg kan se, gør han den samme fejl, som så mange har gjort og stadig gør, at han læser historien gennem sin egen tids briller. Han ser den gennem den begyndende pengeøkonomis opfattelse af tilværelsen. Han ser den gennem de nye frihedsidealers brændglas og forstår ligesom ikke, at man kan leve en normal tilværelse på anden måde end med valgtret til de styrende organer og med alle de liberalistiske tankers selvfølgelighed, der brød igennem med den franske revolution og den amerikanske frihedskrig. Han taler om den herlige guldal-

der i den tidlige middelalder med den frie og stoute bonde, der så kules ned, alt som årene går.

Man kan sige, at Reinhardt ser på bonden med bymandens briller og det optimistiske 19. årh.s syn på frihed og fremskridt og lykke. Før friheden blev lovfæstet levede bonden et usselt liv, der kan sammenlignes med slavernes tilværelse. – Det passer bare ikke. Både den vornede bonde og den stavnsbundne bonde havde en kultur. Måske havde de endog en helstøbt tilværelse. Det var bare helt anderledes, og kårene var helt anderledes end et bymenneske kunne forestille sig.

Fra 1700 tallets midte og fremover møder vi en lang række af folk, der vil have bonden ud af den tilstand, hvori han befinder sig. Udskiftning, stavnsbåndets løsning, hoverioverenskomster, tiendeoverenskomster m.v. var altsammen forsøg fra overklassens side til forandring af bøndernes kår. Forbedring om man vil. Også op i 1800 tallet bliver man ved med litterært at opdrage på bonden. Faderen til den såkaldte »Skolelærerlitteratur« Anton Nielsen, (1827–1897) betegner sig selv som en, der har været med til at opdrage bønderne til den nye tid.⁶ Han skildrer meget loyal bondens liv og virke, men han vil også forbedre og gøre bonden »bedre«. Forfatterskabet skulle hjælpe med til at gøre ikke-bøndernes syn på bonden mere positiv:

»...dersom Bonden blev afholdt og agtet af de andre Samfundsklasser, da skulde han snart komme til at gjengælde deres venlige Sindelag... Senere hen i min Forfattervirksomhed fik jeg tillige et andet Maal, som jeg sætter jævnsides det første, og det var at hjælpe til efter fattig Lejlighed at føre Bonden frem i Humanitet og Kristendom. Jeg viste ham derfor nøjagtige Spejlbilleder af ham selv, saa han kunde se, hvad der var kjønt, og hvad der var hæsligt i hans Liv...⁷

Vi står her ved begyndelsen til folkeoplysningen. Det er på sin vis en helt ny kultur, man lægger ud over bonden og hans tilværelse. Det kunne ikke lade sig gøre for bonden at bevare den gamle bondekultur. Måske kunne man sige, at bonden måtte ud af isolationen, ud af landsbyens indelukke med dens særpræg og stabilitet. Den nye tid stillede nye krav. Det er samtidig på en vis måde en ændring fra det delvis selvforsynende og pengeløse samfund og over i det nye system med pengeøkonomi. Det er på en måde et ret voldsomt kultur-

spring, hvis bonden sættes ind i den moderne kultur og bliver en del af den.

Bonden havde ikke været kulturløs, men havde delvis sin egen kultur. Det er vel heller ikke sådan, at den danske bonde var uafhængig af de kulturelle strømninger, der var gået over Europa, men på en eller anden måde havde bonden formået at indpasse disse strømninger i sin egen hverdag, men sådan, at han forblev sig selv.

Bondens syn på sig selv

De forannævnte er alle nogen, der har skrevet om bonden og hans forhold. Det må være klart, at skal man have et svar på, hvordan forholdet var mellem bonden og folk fra andre samfundslag, så må man også gå til bonden selv og spørge, hvordan han opfattede situationen. Det ligger dog lidt tungt med svarene, for bonden var ikke meget skrivende. Det var ikke der, han brugte sine kræfter eller sine evner. Det er især tiden før og omkring 1800, der er interessant, inden de nye tendenser slår rigtig igennem, inden de nye tanker har sat sig fast. Det vi spørger om, er den gamle bondekultur, den kultur eller den livsform, som var bondens egen, mere eller mindre uafhængig af alle de andre stænder. Den kan vi f.eks. søge hos Eskel Sørensen.

Eskel Sørensen var en fynsk bondesøn født i Balslev sogn i 1771. Han havde det uheld, at han som stor dreng fik en eller anden sygdom, der gjorde ham uegnet til at arbejde ved landbrug. Samtidig havde han dog også det held, at hans forældre var så velhavende, at han kunne tilbringe det meste af sin tid på fødegården, sikret økonomisk af sine forældres hjælp og senere arv. Fra omkring 1810 til 1825 sad denne mand hjemme på gården Gelbjerg og skrev.⁸ Det meste af det bevarede fra hans hånd er skrevet i nogle små oktavhefter. Det er så heldigt, at han netop har behandlet forholdet mellem land og by eller bonde og borger.

»Bondestanden var god nok, var den ikke så foragtet«..., et ordsprog, som man ofte hørte af bønder folkene. Dog var der og dem, som sagde: »Når vi kun har noget hiemme i vores eget huus og kan svare hver mand lige og ret og gjøre ret og skiel, så kan det være det samme om vi er foragtet«. rigtig

ABCDEF GHI KLMN O P Q R S T U V X Y Z A B

a b c d e f g h i k l m n o p q r s t u v x y z

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T U V X Y Z A B

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T U V X Y Z A B

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T U V X Y Z A B

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T U V X Y Z A B

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T U V X Y Z A B

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T U V X Y Z A B

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T U V X Y Z A B

Tegningen er tilegnet Rasmus Madsen i Kjerbye og dateret 20. juli 1805. Netop der var Eskel Sørensen huslærer det år. Det hele skrevet med rødt.

nok var bonden foragtet af alle stænder og det meest af borger- og militairstanden, så foragtet, at det næsten var til væmmelse... Men forsåer det da og sig selv, at bonden havde et slags foragt for dem igjen...⁹

Når man læser i dette hefte, så mærker man tydeligt, at forfatteren ikke er som de andre, der har skrevet om bønderne, han står helt på bøndernes side, og på enhver måde betragter han sig selv som bonde, selv om han jo strengt taget aldrig blev det. Derfor er hans »forfatterskab«, ret betydningsfuldt og meget interessant. Her hører vi virkelig en bonde tale, en bonde som var 17 år gammel, da loven om stavnsbåndets ophævelse kom.

Det lille skrift, hvis indledning blev citeret ovenfor, er delt i 5 afsnit. 1. Bonden og borgerstanden. 2. Bonden og militæret. 3. Bonden og gejstligheden, og 4. bonden og adelen, samt et 5. afsnit om bøndernes ejerforhold, der dog ikke skal behandles her.

Om bonden og borgeren

Først skildrer han, hvordan bønderne var aldelses ude af sig selv af benovelse, når de kom til købstaden.

»Den bondemand, kone, karl, pige eller dreng, som sielent kom til kjøbstaden var ligesom i en slags forvirrelse og ude af sig selv, når de kom der...¹⁰

Når man var så overvældet, skyldtes det både de store bygninger, den store mængde mennesker, sproget, smukke klæder, andre møbler, de store købmandsbutikker m.m. Det var ikke noget, man så, når man boede på landet. Derfor følte købstadsfolkene meget mere fornemme, og de tænkte, at det måtte være dejligt at bo i byen. Han følger dog til:

»Således tænkte den uerfarne og uvidende af bondestanden, der i grunden ikke kiendte det sande kjøbstad levnet.«

det skete da undertiden, at en af bondestanden skammede sig over sit eget sprog:

»...og ville vrie det efter kjøbstad målet, og just dette abekatterie gjorde dem langt meere til nar«.

Det kunne også ske, at bonden blev så benøvet over at se en skrædder eller en købmand og derfor tog hatten af for ham, men

»...hvorfor skal en bonde tage sin hat af for en købmand, jøde eller håndværksmand. Disse er jo kun i grunden handell- og næringsstænder, men ingen ærestænder.«

Altså er forfatterens opfattelse, at disse købstadsfolk intet har at prale af, bonden er mindst lige så meget som dem, og bonden skal ikke skamme sig, hverken over sit sprog eller sin stilling i samfundet.

Folkene i købstaden kunne godt finde på at drille bønderne, og gøre lidt grin med dem.

»Således var ieg engang i Assens og mødte en på gaden, som så ud til at være en skomager- eller hattemager dreng eller svend, og spurgte om vey til een, der handlede med pottemager kar. Han viste mig til den modsatte side af gaden til en kræmmer.«

Byens borgere var på deres side ikke altid tilfredse med bonden, for i byen mente man, at bonden tog alt for meget for sine varer, måske gemte varerne til der var gode priser at få, men, siger Eskel Sørensen:

»han (bonden) sider io og for store udgifter«. Lidt senere hedder det: »Men uagtet så kalte hine (borgerne) ham så småt bedrager og kieltring, der ville ophisse brødkurven for dem...«¹¹

Hvis bønderne er lidt hårde med priser, og det skinner næsten igennem, at det kan de godt være, men det siger Eskel naturligvis ikke, for han er på bøndernes side; men hvis de altså er lidt dyre med deres varer, så er det ikke noget at regne imod, hvad handelsfolkene i byerne kræver af bønderne:

»Men når f.eks. skomageren kom til marked med støvler og skoe, hvis indsyede risp var smurt med tælle isteden for med beeg, eller når købmanden solgte dem kalk, hvori var blandet et partie strandsand, solgte dem rosiner, hvis 3. part var stilke, eller og en liden rabat i vægt og mål, og en liden tara på, når de indkøbte, det måtte gierne være, det var godt nok til bønderne.«

Dog indrømmer Eskel, at hvis bønderne opførte sig ordentlig, så blev de normalt også ordentlig behandlet af de ældre, men med børnene var det straks værre:

»...gade og håndværks drengene, ...sagde dem plat i øynene:
»Bonden er et bedst, et fæe, et asen, en bondeklos o.s.v.«

Hvis der var sne, så kunne bønderne blive forfulgt fra den ene port til den anden med snebolde.

Noget af det, Eskel da undrer sig over, er, at selv om bønderne ved, hvordan købstadsfolkene ser på dem, hvordan de foragter dem, så havde de fleste bønder en sådan højagtelse for købstaden:

»at dem syntes, at det var at blive ophøyet i herlighed for den bondekarl eller pige, der kunne blive boesiddende der.«

Derefter nævner han 4 borger koner, der er født i hver sin bondegård, og de kunne sikkert have fået hver en god gård, hvis de havde giftet sig på landet, og han slutter omtalen med:

»Ney, at være kone i en kjøbstad, det var dog meere fornemt og lidt op på ærens trappe. De to havde nemlig hver en bager, den 3. en hattemager og den 4. en foermand (kusk), hvilken ophøyelse og herlighed imod at være bondekone!«

Det sidste er sagt med al den foragt, Eskel kan fremtvinge.

Mange bønder anså det for upassende, at købstadsfolk og bønder giftede sig med hinanden. Man så heller aldrig, at en pige fra købstaden giftede sig med en bonde, og alle de folk fra landet, der bosatte sig og giftede sig i byen blev anset for noget vidtløftige.

»De bønder karle og piger, der drog til kjøbstaden at tiene, var i almindelighed anseet for nogle vidtløftige spillefugle og letsindige mennesker, der havde lyst til sværm, tummel og glimmer. Når karlene blev længe, så blev de for det meeste liderlig (drikfældig), og pigerne endeel forførte.«

Det lille afsnit om *Bonden og Borgerstanden* slutter med, at forfatteren konstaterer, at lige så grinagtig bonden kan være for byens borgere, når han kommer til byen, lige så apparte synes bønderne, at borgeren er, når han kommer på landet.

Man kan mærke, at Eskel Sørensen på mange måder er irriteret over byen og dens borgere, men han holder helt og holdent fast i sin overbevisning, at bonden er mindst lige så god som borgeren, de ved jo ikke rigtig, hvad det hele er. For ham er det ret uforståeligt, at man kan tillade sig at grine af en bonde, undtagen altså når han gør sig selv latterlig ved at ville ligne dem i byen.

Det er helt klart, at det sete afhænger af øjnene, der ser, for når Anton Nielsen¹² taler om de samme ting som Eskel Sørensen bare set fra en lidt anden side, så kan man jo se, at der har været noget om snakken. Bonden er ikke bleg for at snyde i handel overfor dem, der står udenfor bondestanden (s.55). Nu vil ingen, som kan få en finere beskæftigelse blive i bondestanden (s.79). Bønderne er smigrede over at have byfolk på besøg (s.80). Bonden generer sig ikke for at tigge hos købmanden (s. 112). De bliver til grin, nå de vil bruge fremmedord, men bruger dem forkert (s. 121).

Madam Nellemans

Eskel Sørensen skrev også en slags biografier,¹³ hvoraf der er bevaret nogle stykker. I biografi nr. 15 og 16 fortæller han om Madam Nelleman, og her får han luft for al sin harme og hån mod byens finhed og kvindelig latterlighed. Kammerråd Rasmus Nellesmann og frue Sophie Magdalene Faxøe havde haft en stilling på Wedellsborg, men købte i 1804 Billeshave. I 1811 solgte de igen godset og flyttede til København. Det var noget helt ufatteligt for Eskel Sørensen, at man ville flytte fra et gods og til byen. I hans øjne var det kun tosser, der kunne finde på sådan noget; men han prøver også at fortælle os, at Madam Nelleman netop var en tosse og hendes mand et skvat-hoved, fordi han rettede sig efter konen. Således kan han skrive:

»Denne damme overgik alle af hinders stand i forfængelighed, stolthed og menneske foragt, især bønderne, dem hun havde en utålelig væmmelse for...«; videre skriver han: »...Stundom bebrejdede Madam, Nelleman (altså manden), at han lugtede, når han havde talt med en bonde, dem han og ...skulle tale med.«

Hele biografien igennem fortæller han om alle de tåbeligheder denne kone kan finde på, og med medynk i stemmen beretter han, hvordan manden måtte finde sig i alle hendes luner og påhit.

Bonden og købmanden

Hvis vi et øjeblik prøver at betragte den del af byen, som købmændene og handelen i det hele taget står for, så kan man til gengæld se af de undersøgelser, der er gjort om bondens forhold til købstadens købmænd, at bonden faktisk blev mere og mere afhængig af købstaden, selv om han ikke nødvendigvis blev afhængig af købmanden eller bundet til en bestemt.

Den frigørelsesproces og ændring, der finder sted omkring år 1800 gør det dog mere og mere klart, at bonden blev afhængig af handel. Han fik flere varer, der skulle sælges, og selv fik han behov for at købe, og handelen gik til købstaden, som Allan Frandsen påviser det i tiden efter 1830.¹⁴ Der synes ikke at have været købmænd på landet, der havde nogen særlig betydning, hvorimod prangerne nogle steder købte en del hos de mindre landbrug. Allan Frandsens undersøgelser går på det helt eksakte, hvad solgte bonden, og hvad købte han. Vi får ikke meget at vide om, hvad bonden tænkte, eller hvordan han opfattede forholdet til købmanden. Det fremgår heller ikke af undersøgelsen, hvilke motiver bonden havde til at benytte en bestemt købmand, selv om det ser ud til, at man normalt ikke gik fra den ene til den anden.¹⁵

Der er i nyere tid kommet et par disputatser om forholdet mellem bonden og købmanden.¹⁶ Begge disse værker har ikke meget, der fortæller om bondens holdning til købstaden og dens borgere, men enkelte træk skal dog nævnes. Per Boje sammenfatter en del af den ældre litteratur derhen, at »de (de danske købmænd) var tilfredse, hvis de ved hjælp af brændevin kunne få bragt en handel i stand på bondens bekostning.«¹⁷ Det skal nok nærmest opfattes som et angreb på uduelige danske købmænd. Boje anfører også uden dog at nævne konkrete tilfælde, at bonden undertiden med hele familien blev beværtet af købmanden, når en handel skulle afgøres.¹⁸

Sigurd Jensen beretter, at bonden ofte var rigelig beskænk, når han gik fra købmanden.¹⁹ Det er dog hos samme forfatter ret tankevækkende at se, hvordan købmanden tilsyneladende kunne tillade sig at underbetale bonden f.eks. for korn. Ofte blev der kun betalt det halve eller en tredjedel af den officielle takst.²⁰ I slutningen eller i sidste halvdel af det 19. årh. gives der dog en del eksempler på, at købmændene rystede for venstrebønderne, da en venstremand med respekt for sig selv ikke ville handle med en højremand,²¹ men nu er vi

så langt oppe i tiden, at der ikke er så meget tilbage af den gamle bondekultur. En af Sigurd Jensens teser er, at bonden aldrig rigtig kom i lommen på købmanden.

Både Allan Frandsen og de to ovennævnte forfattere er mest interesseret i de økonomiske forhold og giver utrolig lidt, der fortæller om holdninger. Det ser nærmest ud til, at både bonden og købmanden vidste, at de indbyrdes var afhængige af hinanden og derfor måtte de hver for sig finde sig i hinandens særheder og egenheder.

Bonden og militæret

Når man læser dette afsnit i Eskel Sørensens lille hefte, får man et tydeligt indtryk af, at han betragter militæret med angsten og forskrækkelsen lysende langt væk. Det er så ubegribeligt for ham, det soldaterne og deres officerer kan finde på overfor bønderfolk, skønt de dog næsten alle kommer fra bondestanden, og det er ubegribeligt så megen råhed og hårdhed ja, nærmest grusomhed, der trives i hæren; Men på den anden side ser han også på militæret med ærefrygt og beundring, fordi det tjener kongen og landet. En slags »tremedum et fascinosum«, både gru og betagelse.

»Men var bonden foragtet af borgerstanden, så var han ikke desmindre af militæret. Det besynderligste deraf var, at den krigs karl, der var bonde født, var snart den værste til at drille bonden. Jeg hørte flere historier af det slags og det med væmmelse, og tænkte jeg ved mig selv, hvor kan I dog være således, I som fra barns been af har fået alt livets fornødenhed hos bonden, og bliver eder enu noget tilsendt... fra eders familie, der også kun er bønder...«

Derefter fortæller Eskel nogle historier om, hvordan soldaterne kan opfører sig. Hvis soldaterne var utilfredse med forplejningen, når de var indkvarteret på en bondegård, kunne de finde på at drive bondens kreaturer ind på de græsmarker, der var tildelt dem til deres heste. Når de så »fangede« disse kreaturer igen, skulle bønderne betale for forseelsen. Selvom bønderne holdt vagt om natten, drev soldaterne alligevel kreaturerne ind på deres tildelte marker og krævede betaling af bonden.

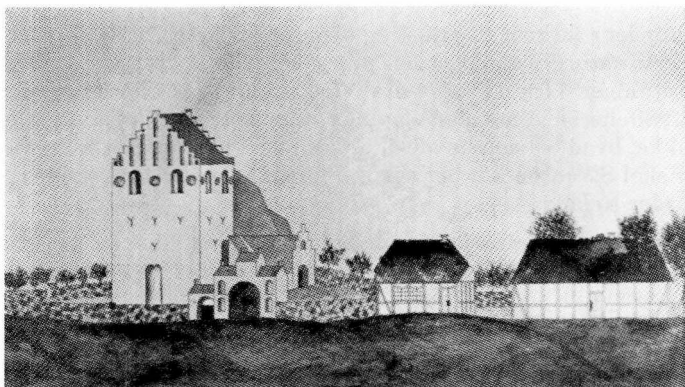
Ligeledes kunne en afdeling soldater finde på at begynde at slå på en bonde, der kom kørende på vejen, når de marcherede forbi. Det syntes soldaterne var vældig sjovt. De kunne også finde på at lave så meget støj, at bondens heste blev sky og løb løbsk. Når bønderne havde pligtkørsel (ægt) for militæret, blev bonden pryglet for den mindste forseelse, uden at det var muligt at forsvare sig. Kvinder og børn var rædselsslagne, når der kom soldater – de skjulte sig for ikke at blive set.

Også her møder vi Eskels mening om forholdet mellem land og by. Når soldaterne lå i kvarter på en gård, mente de, at det var en selvfølge, at de fik alt det, de kunne spise og drikke, selv om de ikke havde ret til det, men fik de det ikke, lavede de ulykker. Når de derimod lå i byen, så måtte de pænt nøjes med det strengt afmålte, og det fandt de sig uden videre i der. Jo, siger Eskel, for borgerne i byen kunne rådføre sig med magistraten, som militæret ikke turde stå op imod, men på landet kunne man kun henvende sig til sognefogeden og ham regnede soldaterne ikke – han kunne ikke stille noget op.

»Kom han (bonden eller sognefogeden) til officeren at klage, så holte disse gierne med soldaterne og så igiennem fingre dermed, meenendes, at den opkommende stridighed kom oprindelig fra bondens egensindighed og vrangvillighed. Men veed (ve) den bonde, der forgreb sig imod millitæret, han måtte vist lave sin ryg til«.

Så beretter han om en dreng, der tog nogle patroner fra soldaterne. Denne dreng blev tildelt »de hellige 25«, nemlig stokkepryg på 25 slag. Med forfærdelse giver han derefter en skildring af »spidsroden«, hvor en soldat skal gennem et helt kompagni af kammerater, der alle skal piske ham med ris på den bare ryg. Alene tanken er lige ved at tage pusten fra forfatteren:

»Sandt nok for forseelser (bliver man idømt straf), men når bliver vi arme mennesker fuldkommen og uden feyl, og hvad er dog menneskets liv ikke fult af jammer og usselhed i denne verden. Rigtig nok ville det være krigsøverste umulig at holde så mange folk i ave og lydighed uden streng disiplin og mandstugt. Men efter den af Gud mig betroet forstand synes mig, »at for lidet og for meget fordærver alle ting«. Når officeren forser sig, så fåer han blot huusarrest på nogle dage, derimod soldaten forskrækkelig stokkeprygles eller hudflænges...« Man kan også høre gamle soldater sige: »Jeg

Balslev kirke og skole. Tegnet 1818 af V. V. Eibye (orig. 15.5×31). En primitiv tegning, der viser kirken netop i de år, da Eskel Sørensen sad og skrev sine »værker«. (Orig. på Odense museum). Kilde: De næsten ukendte. Skildrier fra 1800-årene til P. V. Glob, Hjørring 1971.

fik det i militair skolen, ieg forsvinder (det) aldrig«, eller, »Ieg fik så mange hug i skolen, at ieg bliver aldrig meere til menneske«.

Selv om soldaterne faktisk opfører sig brutalt og råt overfor bønderne, og selv om det er urimelige forhold de må leve under med den militære straffelov, så har Eskel Sørensen på den anden side megen respekt for dem:

»Krigsstanden er en æresstand, den er til at værne for kongen, undersåtterne og landets sikkerhed, og hvad fornøjelse må det ikke være for regenten at see sine krigere opstilt i geleder, regimenter og hele armeer. Disse tappe og raske mænd, der med det blinkende våben handthæver hans tronnes værdighed, hans undersåtters sikkerhed og roe for fiendtlig overfald...«

Alt hvad Eskel Sørensen skriver om militæret har han sikkert selv mere eller mindre oplevet i de urolige år under englandskrigene, og havde det i frisk erindring, da han skrev det i 1817. Desværre er nogle optegnelser, som han gjorde om forholdene under krigen gået tabt. I de bevarede manuskripter er der kun et brudstykke tilbage.²²

Bonden og gæstligheden

Bondens forhold til præst og degn er aldrig rigtig beskrevet, men naturligvis meget om præst og degn. I de præsteindberetninger²³ fra 1773–74 fra Viborg stift, der blev udgivet i 1986, hører vi præstens jammer over bønderne, men vi hører ikke, hvad bonden havde af anker mod præsten. Det fortæller Eskel Sørensen lidt om her. De første linier af hans skildring lyder sådan:

»Bonden syntes i almindelighed, at gæstligheden²⁴ havde med så meget at gøre og tiltog dem så megen myndighed, såsom med indførelsen af den nye evangeliske salme bog, og så med at sløffe kirke gårdene, da man var overbivst om, at det var ingen kongelig anorning, men blot et nyt påfund. Ligeså påfaldende var det med den nye skolegangs inretning og skolernes opbygning. Al den uleylighed, bonden fik der af, beskylte de ligefrem gæstligheden for«.

Det er sikkert noget almindeligt, at selv om præsterne jo faktisk kun gjorde, hvad de efter lovgivningen var pligtige til, så var det dem, der fik skylden for det, hvis bønderne syntes det var for meget. Bonden syntes vistnok, at enhver udgift var for meget, især var man næppe ivrig efter hos bønderne at give børnene fri til at gå i skole, for det var unyttigt.

Forholdet til skolerne var nok lidt følelsesladet for ham, da han selv i nogle år havde været lærer, men næppe kunne fortsætte, da de nye skoleordninger krævede en vis læreruddannelse.

Både her og andre steder i forfatterskabet er det især på et punkt, Eskel er voldsom indigneret over præsterne, og det er i spørgsmålet om den nye salmebog. Som man ved, var det i disse tider, at rationalismen slog igennem blandt præsterne over hele landet, og sidst i det 18. årh. kom der nye salmebøger. Bonden var konservativ og kunne ikke lide disse nymodens ting som f.eks. indførelsen af »Evangelisk-Kristelig Salmebog«, som erstatning for den gamle »Kingos Salmebog«. Her er det præsterne, der narrer bønderne, mener Eskel helt klart.

Han var aldrig helt tryk ved præsterne, for han var sikker på, at de ikke altid kunne mene, det de sagde. Når han et sted fortæller om, hvordan den almindelige mand stadig troede på spøgelse og sligt, og hvordan præsterne gjorde alt for at få denne overtro fjernet, så gør de det efter hans mening imod

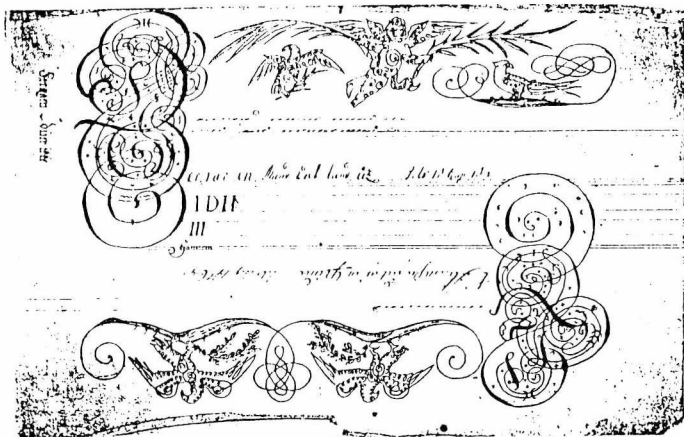
Justitia eller retfærdighed. Tegnet af Eskel Sørensen, Gielbiorg d. 30. september 1818.

bedre vidende. Han var helt sikker på, at alle fornuftige folk måtte tro på spøgelse, for de var der jo.

»At de lærde troer noget andet igrunnen, end de siger med mund -at sige om spøgelse- der om er ingen tvivl«.

For Eskel er det også lidt underligt, at man ikke må gå ind i stuerne med træsko på, når man kommer i præstegården, ligsom man ikke må spytte på gulvet. Begge dele har altså nok været almindeligt i danske bøndergårde.

»...Dog alt dette var en tilgivelig fornemhed, thi reenlighed er sielen og det væsentlig i fornemmes huusvæsen...«.

Eskel Sørensen forsynede også sit manuskript med små tegninger af fugle og engle.

Bondens almindelige holdning var, som en af Eskels bekendte udtrykte det:

»De store er aldeles ikke værd for en bonde at have omgang med, meere som det nødvendige«.

Bonden var velkommen, når han kom med gaver til præsten, og det var man nødt til for at holde sig gode venner med øvrigheden, men man skulle aldrig indlade sig med dem. Præsterne hører til de »fine«, og bonden skal ikke menge sig med dem. Alligevel kommer det tydeligt frem også her, at samtidig med denne afstandtagen, så er det også sådan, at Eskel på den anden side viser stor respekt overfor øvrigheden, især overfor præsten, for han

»er af den høje øvrighed indsat til at lære og vise os på den rette vey til timmelig og evig lyksalighed.«

Bonden og adelen

Efter alt hvad man sådan har hørt og læst om det enorme misbrug og den undertrykkelse, der har fundet sted overfor

bonden fra adelens side, så skulle man nu forvente, at man ville finde de værste og største skældsord mod adel og adelsvælde, men det er slet ikke tilfældet, selv om alt naturligvis ikke er efter forfatterens hoved. Naturligvis skal man hele tiden erindre sig, at disse ting er skrevet, inden der blev tryk-kefrihed i landet, at Eskel Sørensens forfatterskab er blevet til i enevældens tid, hvor man ikke altid måtte skrive det, man mente. Det ser ikke ud til at have påvirket ret meget, selv om han altid prøver at glatte lidt ud, når angrebene har været lidt kraftige. Det gælder både overfor gejstligheden og militæret, og det gælder vel også her overfor adelen.

Når man betænker, hvad der er skrevet om bondens usle forhold, så skulle man nærmest tro, at hele den samling af adelsfolk og herremænd, der ejede det meste af jorden, og som bønderne var fæstere under, egentlig var en samling voldsforbrydere, hvis største interesse var at hytte sig selv og skade bønderne mest muligt. Sådan er nogle forfattere lige ved at udtrykke sig. Især er det galt med herremandens håndlanger, den så forkætrede og udskældte foged, der skulle holde opsyn med bønderne og føre gårdens regnskaber. Her skal ikke forsøges at referere hverken til den ene eller anden side, men det er alligevel netop i den forbindelse interessant at se, hvad Hans H. Fussing skriver: »Det er forbløffende så få sager, der findes om brutale fogeder« ..²⁵ Ganske vist omhandler det tiden omkring 1600, men alligevel.

På den anden side ser det ud til, at fæstebonden ikke altid sad alt for fast og godt i sin gård. Fridlev Skrubbeltrang har lavet nogle statistikker,²⁶ der viser et foruroligende tal af »forsiddelser«, (det at en bonde bliver sat fra sin fæstegård). I årene fra 1720 til 1769 var der i gennemsnit 32 % af de sjællandske fæstebønder, der blev sat fra deres gård, fordi de ikke kunne klare driften. Altså ikke fordi de var blevet gamle, men fordi de ikke kunne klare det. Der er skrevet meget om al elendigheden og kårene synes da også højst ulige. Det kan Eskel Sørensen også udmærket se, men alligevel var der nok hos bonden en ret stor tillid til herremanden, men måske netop fordi afhængigheden var ret så stor.

Bønderne kaldte adelen for »adelsblod«, fortæller Eskel, og bønderne diskuterede en del, hvorfor nogle var adelsfolk og andre ikke. Man hældede nok til den anskuelse, at titlen ofte

var noget en forfader havde erhvervet, og det var kun derfor de i dag havde navnet.

»De havde kun fået det (navn og titel) til arvegods efter deres fader, og denne igjen af hans fader. Høyt navn ofte uden værdie, thi man såe ofte de grever og baroner, der førte et liderligt levnet med hoer og svier så godt som nogen matros, men hvordan de tummelede omkring, så var de alligevel adel og brystede sig høyt deraf«.

Videre forundrer Eskel sig over, at nogen kan have en så høj titel uden at have gjort sig fortjent til det. En officer, en læge, en kunstner gør dog noget udretter noget, men adelen får det hele.

Bønderne syntes, »at der var et stort skillerum imellem deres lykke på jorden. Hinne (adelen) der lever hver dag herlig og i glæde, haver prægtige palladser, heste og vogne og næsten al det, som de ville ønske dem til glæde og fornøjelse i denne verden. Disse (bønderne) derimod må adlyde, tumles hver dag med slæb og træl, der grændser til det slaviske, og hvis glæde og fornøjelse er den mindste deel. Medens adelsmanden kan ståe i sit vindue, kiøre i sin gylne karm, ride den smukke hest, spadsere eller see til, da må vi hovningsbønder furre og såe hans jorder, afslåe hans enge, høste og inavle hans korn, ud age hans giødning o.s.v. Ståe med hatten eller luen i hånden for ham og titulere ham »Nådig Herre« eller »deres Nåde««.

Den fornuftige bonde tænker dog anderledes, siger forfatteren, nogle må jo tjene og nogle må være herrer, »og hvem veed, om disse (adelen) også er så lykkelig, som det ser ud til. Menne-sker de kan have noget at drages med, som vi ønsker ikke at vide...«

Derefter fortæller han så, hvordan nogle herremænd var opmærksomme overfor deres bønder, kom rundt af og til og så, hvordan det stod til, hjælp, hvis der var vanskeligheder, medens andre slet ikke tænkte på sådan noget, men krævede deres penge betalt til tiden.

Alt i alt er den almindelige bonde betaget af herskabet. »Når man undtager, at hovningsbonden af sin christendoms-lære veed af det guddomlig væsens tilværelse (Gud i Himlen!), forresten så var herskabet og forvalteren hans halv guder. I alle mødende (vanskelige) tilfælde da kun at søge til for-

valteren og herskabet at klage deres nød som højeste øvrighed...«

Helt sikkert er det imidlertid, at det skel, der var mellem bonde og adel, var et naturligt skel for en bonde som Eskel Sørensen. I et af citaterne nævnt ovenfor fra det lille hefte kommer han til at tale om »vi hovningsbønder«, selv om han aldrig selv havde været bonde, og selv om hans fader var selvejergårdmand, og selv om gården havde været i selveje i mange år, så identificerer han sig alligevel med hovbonden på en ganske egen måde. I biografi nr. 11 fortæller han om Jens Pedersen i Stubberup. Denne Jens Pedersen var fæstebonde, men købte sin gård fri i begyndelsen af det 19. årh. Jens Pedersen førte dog et alt for fint og dyrt liv, som ruinerede ham, og måtte til sidst lade Wedellsborg overtage gården påny og han selv blive fæstebonde igen. Der er en del indignation i stemmen hos Eskel Sørensen, fordi denne Jens Pedersen prøvede alt for meget at menge sig med de store og fornemme.

»Enhver som hørte og kiende noget til hans omstændighed, at han, som førhend var fæster, blev selv eyer og atter gav sig in under Veddelsborg gods igien som fæster, lastede og skiændede på hans handlemåde udsigelig meget, og lagde de til, at hans børn kunde med rette bande ham en anden gang, således havde han sørget for dem.«

En bonde skal blive på sin plads, det mener Eskel Sørensen.

Slutning

Problematikken i denne sag er ikke gennemarbejdet med disse få linier, det er klart. Det mærkelige er, at problemet knap nok er bemærket i meget af den ældre litteratur. Når man har skevet om bonden har man ofte fokuseret på hans boligforhold, hans redskaber, hans jordpleje m.m. uden at skele til andre sider, eller også har man skrevet om ham med medynk i stemmen, med foragt, måske med overbærenhed. Marxisterne har prøvet at skildre klassekampen,³⁰ men så vidt jeg kan se også uden at komme ind til de egentlige problemer.

Selv om den forholdsvis store procent af gårdforsiddelser kan have været et alvorligt socialt problem visse steder i landet, så skal man ikke være blind for, at fæstebonden på sin vis

levede en forholdsvis beskyttet tilværelse. Fæstevæsenet på Wedellsborg på Vestfyn blev først ophævet omkring 1. verdenskrig, og jeg har kendt børn af fæstere, der ligefrem påstod, at fæstebønderne havde det alt for godt. Bare man lige kunne få til landgilden, så var man sikker, og man behøvede ikke at bestille ret meget. Bonden selv bestilte ikke noget af betydning, men lod folkene arbejde. Det er nok også en kendsgerning, at interessen for selvejet ikke var overvældende, hverken hos godsejeren eller hos fæstebonden.

Der afspejler sig klart flere modsætningsforhold i Eskel Sørensens skrifter. Han står midt i det hele. Vi møder hos ham modsætningen mellem bonden og de højere klasser, godsejer, officer og præst, medens modsætningerne den anden vej, så vidt de var der, var forholdet til tyendet og husmændene. Nogle få steder i hans forfatterskab kan man måske ane lidt nedladdenhed mod disse folk. Derimod har han en sand rædsel og skræk for landstrygere, især anser han alle nordmænd for troldkarle.

Helt sikkert er der mange facetter i denne sag, og helt sikkert havde bonden det ikke altid lige godt, men hvis man kun fokuserer på den undertrykte og forkuede bonde, går man forkert, for det er ikke hele sandheden om den danske bonde.

Noter

1. J. Junge: »Den nordsjællandske Landalmues Karakter, Skikke, Meninger og Sprog« s. 8 (2. udg. 1844).
2. Ovennævnte værk s. 138.
3. s. 326.
4. C.E.F.Reinhardt: Et Afsnit af den danske Bondestands Krønike, 1866.
5. Indledningen s.2.
6. Anton Nielsen: »Den danske Bonde« Et kulturhistorisk Forsøg, 1887.
7. Forord s.III f.
8. Det der er bevaret af hans værker vil blive udgivet af »Landbohistorisk Selskab«, måske i 1988, måske først i 1989.
9. Indledning til »Det væsentlig af Fyens vestre kant 1817.« Egenlig er det hefte 24 i en serie, som han kalder: »Skik og sæd hos bønderne sidst i det 18. årh. og først i det 19. årh.«
- 10 Da Eskel Sørensens skrifter endnu ikke er udgivet, kan jeg desværre ikke henvise til sidetal i det følgende.

11. Dette udtryk »at ophisse brødkurven«, betyder vist nok at hejse kurven så højt op, at den er svær at nå, altså at gøre varerne så dyre, at man ikke har råd til at købe.
12. Jvf. anførte bog i note 6.
13. Jvf. note 10.
14. Se »Bonden og Købmanden« af Allan Frandsen. I »Fortid og Nutid« bd. XXXIV, hefte 1, 1987 s. 1–20.
15. Jvf. s. 10 f. i ovennævnte artikel.
16. Sigurd Jensen: Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi, 1950; og Per Boje: Danske Provinskøbmænd, 1977.
17. Boje a.a. s. 18 f.
18. Boje s. 150. Der henvises til Jul. Schovelin: Fra det gamle Handels-Hus (1929), s. 36.
19. Sigurd Jensen a.a. s. 150.
20. Sigurd Jensen s. 152 ff.
21. Sigurd Jensen s. 160.
22. I bogen, der bliver udgivet, er dette brudstykke indsat efter biografi nr 11.
23. Landbohistorisk Selskab sammen med Historisk Samfund for Viborg amt udgav i 1986 i »Fra Viborg Amt« disse præsteindberetninger, indledt og fortolket af Jens Holmgaard.
24. Både i hefte nr. 7 og 8, begge fra 1815, og i et hefte fra 1822 om trolddom m.m. har forfatteren skrevet om præster, degne og lærere.
25. Hans H. Fussing: Herremand og Fæstebonde o. 1600, 1942, genudg. 1973, s. 365.
26. Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, 1940, genudg. 1974, s. 102 f.
27. Se f.eks. Martin Zerlang: Bøndernes klassekamp i Danmark, 1976.